

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВНИХ ТА КНИЖКОВИХ ФОНДІВ

УДК 811.161.2-26»17»(091):930.2:003.072

<https://doi.org/10.15407/rksu.28.005>

*Галина Михайлівна Наєнко,
доктор філологічних наук, доцент,
професор кафедри української мови та прикладної лінгвістики
Інституту філології,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-0485-5068
e-mail: halynanaienko@gmail.com*

«РУСЬКІ КНИГИ» З ГАЛЛЕ У ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО¹

Мета роботи. Проаналізувати маргіналії на примірниках трактату Йогана Арндта в перекладі Симона Тодорського «Чотири книги про істинне християнство» (Галле, 1735) із зібрання Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Це надасть інформацію про поширеність праць пієтистів та їхню рецепцію в українському культурному дискурсі XVIII століття. **Методологія** дослідження

полягає в застосуванні палеографічного та критичного методів; тлумачення графіко-орфографічних характеристик записів враховує положення порівняльно-історичного мовознавства. **Наукова новизна** роботи: маргіналії на примірниках трактату Й. Арндта публікуються вперше. Їх прочитання доповнює відомості про вплив європейської ідеології просвітництва на культурне життя України

¹ Дослідження виконано в рамках проекту 2020.02/0241 «Еколінгвістичні модули дискурсивного простору України в європейському полікультурному континуумі» НФДУ «Підтримка досліджень провідних та молодих учених».

6

XVIII століття, поширення і зрозумілість літературної мови нового типу, що тоді зароджувалася в Російській імперії з поєднання елементів церковнослов'янської мови української і московської редакцій та настанов «загальнозрозумілої простої мови», реконструкції структури тогочасного освіченого суспільства. **Висновки.** Переклади Симона Тодорського стали відомі в підросійській Україні майже відразу після публікації в 1735 році й поширювались упродовж тривалого часу. Аналіз маргіналій засвідчує, що їх читали освічені люди, належні до різних станів: духовного, козацької старшини.

Вони робили записи польською, церковнослов'янською мовою північної й південної редакцій з українськими інтерференцями, що підтверджує полілінгвальний характер тогочасного культурного дискурсу. Тематично записи належали до різних типів: власницькі, релігійно-повчальні тощо. Проте стверджувати, що це означало одновимірний позитивний вплив ідеології протестантизму на релігійне життя, за цими матеріалами не можна.

Ключові слова: маргіналії, історія української мови XVIII століття, палеографія, пієтизм, переклади Симона Тодорського.

Актуальність теми дослідження. Період XVIII століття, час впливів європейської ідеології просвітництва на культурне життя України, продовжує викликати інтерес науковців. З-поміж церковних ієрархів того часу привертає увагу постать Симона Тодорського (1700(1701)–1754), учня Теофана Прокоповича і водночас навчителя Григорія Сковороди. Після закінчення Києво-Могилянської академії Тодорський вивчав теологію, східні мови і викладав у Європі, зокрема німецький період його діяльності охопив 1727–1738 роки [1, с. 85]. Перебуваючи в колі галльських пієтистів, згуртованому знаменитим богословом і педагогом Августом Германом Франке, він здійснив низку перекладів з німецької мови. Найвідомішим став трактат лютеранина Йогана Арндта «*Bücher v. wahren Christenthum*», вперше надрукований ще 1609 року і згодом перекладений усіма європейськими мовами. Ця апологія християнства, яке походить із людського серця, в перекладі Симона Тодорського опублікована в Галле в 1735 році за назвою «Чотири книги ω истинномъ Христїанствѣ». Крім того, він переклав працю А.Г. Франке «*Anfang der Cristlichen Lehre zum Gebrauch für die gantz Unwissende*», т. зв. «Малий

Катехизм», духовні пісні й гімни. Класичним стало міркування Дмитра Чижевського про те, що переклади Тодорського природно входять до історії містичної думки в Україні та творять надзвичайно цікаву сторінку історії протестантських впливів на українську релігійність [2, с. 17].

Аналіз досліджень і публікацій. Мовна доктрина піетистів передбачала експансію вчення на нових теренах, переклади власне й виконувалися для впровадження ідеології «нового християнства» в найширших колах усіх простих вірян, зокрема для православних у Російській імперії.

Оскільки визначення мови перекладу Симоном Тодорським «Чотирьох книг про істинне християнство» в різних дослідницьких школах істотно різниться, мусимо зупинитися на цьому питанні.

Дмитро Чижевський у праці «Українські друки в Галле», уводячи ім'я Симона Тодорського до наукового обігу, назвав її «типовою українськослов'янською мовою 18 віку, або церковнослов'янською мовою української редакції, цебто літературною мовою тодішньої України в тій її відміні, яку вживали у творах релігійного характеру» [3, с. 205].

На думку В'яч. Вс. Іванова, це «руско-украинский извод церковнославянского языка» [4, с. 135]. Як «українсько-слов'янську» й «незрозумілу для простого вірянина» назвав мову перекладу праці Й. Арндта один із його сучасників Б.А. Селій (B.A. Sellius) [5].

Представники української історико-філософської школи вважають: мова перекладу Тодорського – українська. Спираючись на загальнокультурологічні підходи, автори нехтують висновками лінгвістів. Так зазначено у праці Валерії Нічик і Зої Хижняк [2, с. 17], так твердить і авторка докторської дисертації Світлана Кагамлик [1, с. 372]. Про українську мову Тодорського йдеться в багатотомній академічній «Історії релігії в Україні» [3, с.191], хоча в іншому місці автори більш точно називають переклади піетичної літератури «неабияким здобутком слов'яноруських друків у Німеччині» [3, с. 204]. Нагадаємо, що слов'яноруська – термін на позначення східнослов'янської редакції церковнослов'янської мови XVII–XVIII століть.

Визначення мови знаходимо в розширеній назві на титульному аркуші видання: «Чтири книги ѿ истинномъ христїанствѣ содержашчи въ себѣ ученїе ѿ спасительномъ покаанїи, сердечномъ жалѣнїи

и болѣзнованіи радѣ грѣховѣ; ѿ истѣнной вѣрѣ, ѿ сватомѣ житіи и пребываніи истинныхъ неложныхъ христіанѣ: такожде ѿ семѣ, как ѿ истинныи христіанинѣ имать побѣдити грѣхѣ, смерть, діавола міръ и всакоє бѣдствіє, вѣрою, молитвою, терпѣніємъ, божіимъ словомъ и небеснымъ утѣшеніємъ, все же сіє въ Христѣ Іисусѣ. Сложеніи чрезъ Іоанна Арндта бывшаго єпископа церквей въ княженіи Линебургскомъ, зъ нѣмецкаго языка на рускыи переведенніи и напечатанніи. въ Галѣ џауле. году» [6 (1), 1]. Також у передмові Симон Тодорський зазначив: «зъ нѣмецкаго на рускыи языкъ переведенніи суть и напечатанніи» [6 (1), с. 5]. Сьогодні в європейській лінгвістиці усталилася загальна назва цих перекладів: «russische Drucke», «русские книги из Галле». Дослідники вживають цей термін як автентичний, не заперечуючи його багатозначності.

Славістичний семінар Університету імені Мартіна Лютера в Галле-Віттенберзі, очолюваний проф. Світланою Менгель, – сучасний центр вивчення творчості Симона Тодорського. У працях Світлани Менгель, Тетяни Челбаєвої констатовано: Симон Тодорський вживав гібридну мову, що являла собою поєднання кількох мікроблоків чи «підвидів тексту»².

Досліджуючи переклад із німецької І.А. Фрайлінгхаузена «Наставленіє къ истинному познанію» (Галле, 1735) (оригінал: Johann Anastasius Freylinghausen, “Schriftmasige Einleitung zu rechter Erkantnis und heilsamen Gebrauch des Leidens und Sterbens unseres Herrn und Heilandes Jesu Christi”, Halle 1715), Тетяна Челбаєва встановила, що в ньому можна виокремити три підвиди тексту, де вживано «різноманітні мовні стратегії відповідно до потреби передати певні частини змісту оригіналу. У “прямих цитатах із Біблії” використовується стандартна церковнослов’янська мова строгої норми; у “словах автора” послідовно застосовується так звана гібридна, “проста” мова зі зниженою нормою, що допускала й надавала перевагу введенню маркованих елементів “своєї” живої російської (й української) мови; у “вільних біблейських цитатах” введення маркованих елементів живої мови також присутнє, вони припустимі, але не переважають» [4, с. 246].

² У термінах С. Менгель: «подсорт» тексту.

У перекладі «Te Deum laudamus», т. зв. «Амброзіанського гімну», Симон Тодорський виокремлює спеціальний мікроблок, звернений до Бога, і застосовує в ньому достойну для спілкування з Богом мову – церковнослов'янську з належними їй спеціальними маркованими елементами. Щоб простий вірянин зрозумів текст, створюється інший мікроблок, звернений спеціально до нього зі спеціально маркованими живомовними елементами [7, с. 199–201].

У процесі текстологічного й лінгвістичного аналізу тексту «Наставлення к Священному Писанію» С. Менгель і О. Зіберт виокремили також і четвертий «підвид» тексту: звертання Бога або до Бога. При цьому в будь-якому з «підвидів» (крім прямих Біблійних цитат) можуть, своєю чергою, бути виокремлені мікроблоки, в яких скупчено або ознаки книжності, що маркують книжний характер тексту, або некнижні елементи, що покращують «зрозумілість» сказаного [5].

Отже, комунікативні стратегії перекладів Тодорського були досить складними. Їх слід розглядати в контексті розвитку літературної мови Російської імперії, що ширилася в першій третині XVIII століття; вона формувалася на поєднанні елементів церковнослов'янської та розмовної мови, виконуючи функції «простого русского языка» [8].

Певно, що зміни в мовній свідомості, так само як і в ідентичності, не відбуваються раптово. Переїхавши до Галле, Симон Тодорський не «перевчився» відразу на носія «простого русского языка», не забув відразу київської традиції церковнослов'янської мови, а органічно її використав. Враховуючи методологічні настанови української історико-лінгвістичної школи, я намагаюся показати, що в церковнослов'янському тексті перекладу праці Йогана Арндта «Чотири книги про істинне християнство» присутня настільки значна кількість українських інтерферем, що це не дає підстав заперечувати в мовотворчості Тодорського продовження традицій української редакції церковнослов'янської мови. Ці характеристики притаманні й іншим філософським працям українського походження, що не могли не бути відомі йому від часів навчання в Києві [9], [10].

Вплив філософії пієтистів, поглядів Йогана Арндта, на думку Дмитра Чижевського, слід констатувати у світогляді Григорія Сковороди, у «Богомислії» Іоанна Максимовича, творах Семена Гамалії [2, с. 17].

Прихильником протестантизму виступав соратник Теофана Прокоповича Гавриїл Бужинський. Відомо, що в Києві, після повернення з Європи, Симон Тодорський набув значної слави як проповідник, його думками захоплювалися чимало студентів, серед яких були Григорій Сковорода, Варлаам Лящевський, Яків Блонницький, Гедеон Сломинський [3, с. 207].

До Симона Тодорського праця Й. Арндта була відома в Україні в латинськомовному варіанті, переклад же «на руский язык» зробив її доступною для ширшого читацького загалу [3, с. 204]. Пієтична література в першій половині XVIII століття була наявна не лише у приватних книгозбірнях, а й у монастирських, переклади з Арндта до 1743 року можна було набути в Києво-Печерській лаврі. Вплив пієтичної літератури на православну думку засвідчує той факт, що 1743 року Священний Синод скликав спеціальне засідання для її заборони і сам Симон Тодорський був змушений узяти участь у ньому [3, с. 190–191].

Безумовно, протестантські симпатії українських мислителів, окремих діячів православної церкви не могли не проникнути до широких мірянських кіл, що викликало опір з боку вищої ієрархії. Констатують, що скептицизм щодо офіційної релігії й поширення індивідуалістичної релігійності, богошукання в цей час дуже посилилися [3, с. 208–209].

Повернувшись до Києва 1738 року, Симон Тодорський, очевидно, привіз із собою й велику книгозбірню. Вважається, що низку книг, зокрема з орієнталістики, йому подарував його учитель Міхаеліс [1, с. 107], мабуть привіз Тодорський і свої численні переклади.

Нам відомі дві короткі спроби заявити про намір дослідити поширення перекладів Симона Тодорського в Україні XVIII століття на підставі вивчення ресурсів київських бібліотек, а саме змісту різних записів і поміток на книгах. Це тези Наталії Солонської в матеріалах до Римських Кирило-Мефодіївських читань та її ж тези доповіді на XVI Міжнародному з'їзді славістів, обидві публікації 2018 р. [11], [12].

До проблеми інтерпретації маргіналій зверталися бібліографи, літературознавці, історики; досить повний перелік літератури з питання див., напр.: [13, с. 35–36], [14, с. 680], [15, с. 315–318]. І це не випадково, адже, попри фрагментарність і суб'єктивність переданої інформації, маргіналістика надає цінні відомості з історії мови, писемності, соціології, загалом культурного життя.

Мета роботи. Проаналізувати маргіналії на примірниках трактату Йогана Арндта в перекладі Симона Тодорського «Чотири книги про істинне християнство» (Галле, 1735) із зібрання Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Це надасть інформацію про поширеність праць пієтистів та їхню рецепцію в українському культурно-релігійному дискурсі XVIII століття, засвідчить, наскільки зрозумілою була мова перекладу читачам на теренах підросійської України.

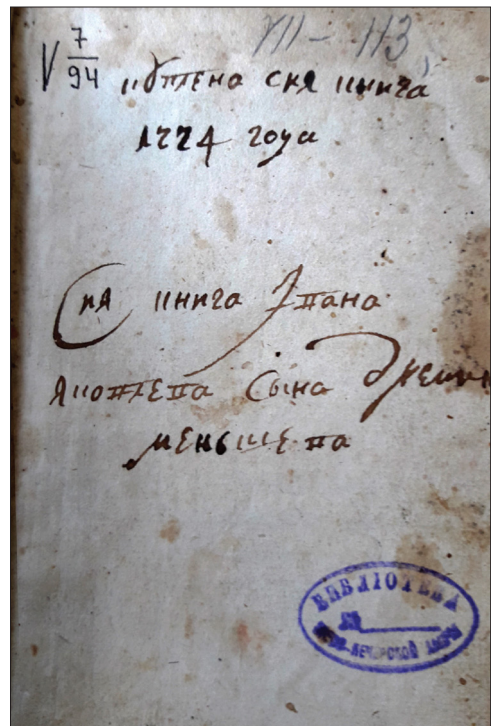
Виклад основного матеріалу. Тут пропонуємо наше прочитання покрайніх записів, виявлених на книгах Й. Арндта «Чотири книги про істинне християнство», виданих у перекладі Симона Тодорського в Галле 1735 року.

Примірники книги, які зберігаються в Історичній національній бібліотеці та Відділі стародруків і рідкісних видань Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, жодних поміток не містять. Натомість у Відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій ІК НБУВ зберігаються чотири примірники, які мають маргіналії різних типів³.

У колекції Києво-Печерської лаври наявні три примірники під одним шифром V7/94.

На першому – написи на форзаці:

куплена сия книга
1774 года
Сия книга Івана
яковлева сына [дреина]
меньшева [6 (1)].

Іл. 1

³ Висловлюю щиро вдячність за ідею проф. Світлані Менгель та науковому співробітнику Відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства НБУВ Ірині Шекері за допомогу при пошуку цих видань.

У квадратних дужках подаємо можливе прочитання нерозбірливого тексту. Правописні особливості: етимологічний *ы* у слові *сына*, закінчення прикметника *-ева* вказують на ознаки північного варіанта церковнослов'янської мови.

За досить поширеним іменем і по батькові встановити власника важко.

На другому примірнику на титульній сторінці над заголовком екслібрис:

Ex libris In'oce'ty Paskiewicz [6 (2), с. 1].

Польське з походження прізвище *Паскевич* зустрічається в покрайніх записках кириличних книг, зокрема під роком 1794 у формі *Paskiewicz Teodor* його зафіксувала Маргарита Шамрай [15, с. 285]: ідеться про надання книги цвітної тріоди (Львів, 1688) до церкви села Сверцовки.

На третьому примірнику власницький запис міститься на с. 18 у кінці передмови:

Сее книгоу подариль
м(ъ)не Оіल्पъ Іоановичъ
безъ ѡбразов(ъ)
1736 году декабря 29 дня [6 (3), с.18].

Отже, книга була в обігу всього за рік після публікації в 1735 році. Зросійщені форми перфекта, вживання назви місяця *декабрь* вказують на можливе північне походження запису, а форма імені – на те, що дарувальник, можливо, мав духовний сан.

На наступній 19-й сторінці:

Вашей Мл̃сти [6 (3), с. 19].

Увесь цей примірник має численні позначки на полях: NB чита(й), Зри, NB, що свідчить про те, що його пильно вивчали.

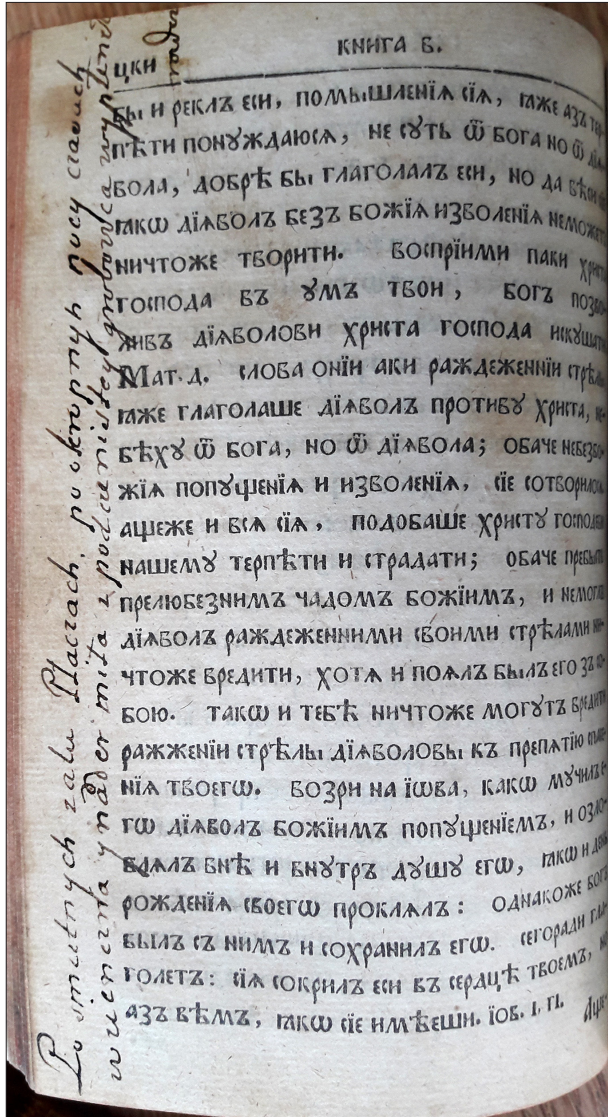
На с. 78 у книзі Г (3) зверху двічі повторено слово смиреніє.

На с. 928 книги Б (2) напис по-польськи вздовж полів⁴:

⁴ За консультації при відчитанні цього запису висловлюю подяку проф. Андрію Даниленку та проф. Янушу Пігеру.

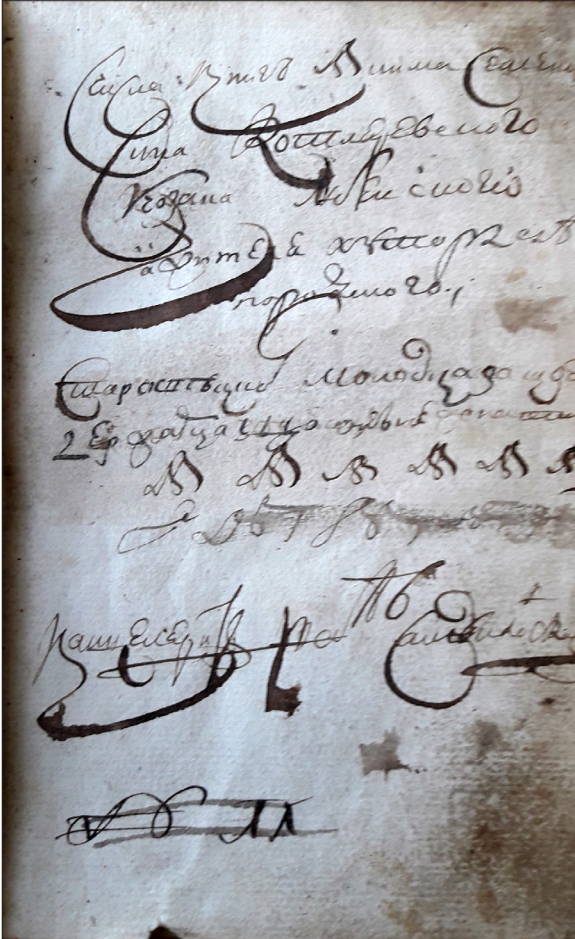
Po smutnych żalu płaczach, po okropnyh [!] nocy czasach
wzienczna y nader miła z pod czenistey grobowca wypłeni[.]
roz[.]cz [6 (3), 2, 928].

Л. 2

Тут маємо зразок епітафії, проте першоджерело нам встановити не вдалося. Почерк скоропису округлий, можливо, це жіноча рука.

Найбільше записів має четвертий примірник, із колекції Софійського собору, шифр Соф. 495.

Іл. 3

До українських інтерферем власницького напису віднесемо вживання однієї графеми *и* на позначення звуків різного походження у словах книги, *сина*, *Якими*, відображення асиміляції приголосних у суфіксі *-ук*: *нѣмецко(м)*, *старосвѣцко[го]* та дисиміляції *що*, закінчення прикметника *Лубенского* та форма імені *Самуило*.

Судячи з усього, йдеться про козака Лубенського полку, що як адміністративно-територіальна й військова одиниця Гетьманщини існував з 1648 року до ліквідації в 1781 році [17].

Прізвище *Котляревський* досить часто фіксоване в архівних джерелах XVIII століття: про Івана Котляревського, писаря Самарської палан-

На другому із вклеєних аркушів вгорі зліва напис:

о истинно(м) нѣмецко(м) Хрістіянствѣ
[16, арк. 2].

Це свідчить про те, що ідеї пієтистів правильно тлумачили як явище німецького походження.

Основний текст справа:

Сина Котляревского
козака Лубенского
а жителя хутора [язѣ]
...порожского.
старосвѣцко[го] мо-
лодца за що е(ст),
2 ерж...дца що онѣ
серскаг...
Канцелярист раб(ѣ)
Самуило...(підпис)
[16, арк. 3].

ки, йдеться в Архівах Коша Війська Запорозького, датованих 1756 роком, наприклад : *Сію // опис // свѣдителейвал // Самарской паланки писар Иванъ Котляревский* [18, с. 292], також [18, с. 192, 289].

Прізвище засвідчено і в Актах Полтавського полкового суду 1668–1740 років: це полковий канцелярист *Василь Котляревський*, підпис якого наявний під документом 1740 року. Родичі чи однофамільці належали

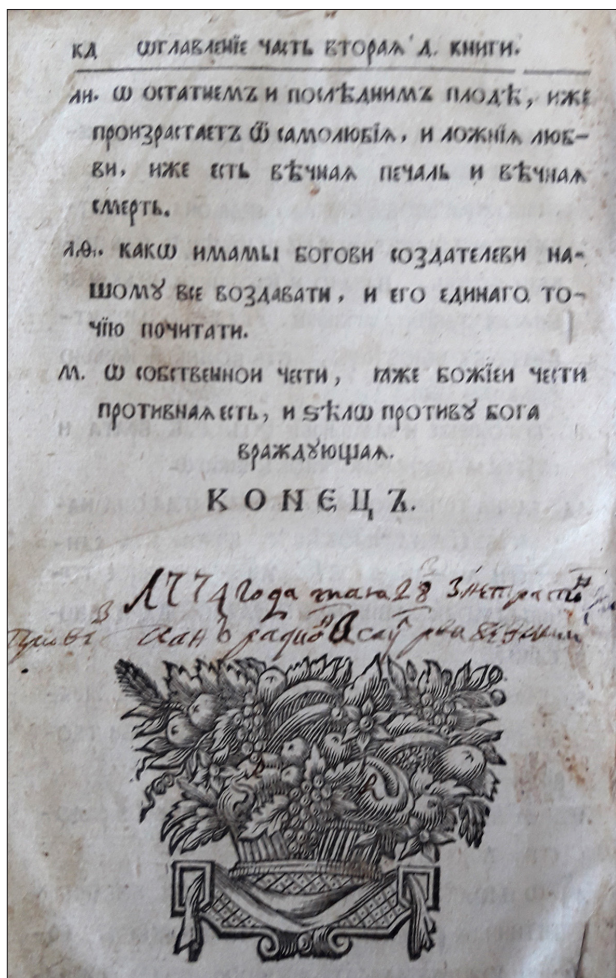
до освічених кіл тогочасного населення козацьких земель [19, с. 448].

На звороті цього другого аркуша конспективний запис із позначенням окремих тем:

К тое(а) вѣра
Ли(ст) 39: глава г
џало(м) 32
а о дѣла(х) пише(т),
ли(ст) 4я строфа ла
ли(ст) 44. и 46.
[16, с. 4].

У кінці книги напис скорописом на арк. 24 останньої пагінації:

1774 года маа 28 з
нетрато(в)ки
Приві(з) панъ рад-
ко(в) Асау(л)
Рва(ч)евский
[16, с. 24].

Лл. 4

У цьому записі відзначимо такі українські форми: минулий час чоловічого роду однини *приві(з)* із написанням *і* на місці етимологічного [е] в новому закритому складі, використання прийменника *з*.

Згадане село Нетратівка (укр. Нетратівка) – село, підпорядковане Куріньківській сільській раді Чорнухінського району Полтавської області. Знаходиться на березі річки Удай, село Куріньки відоме з документів з 1669 року, входило до 1782 року до Лубенського козачого полку.

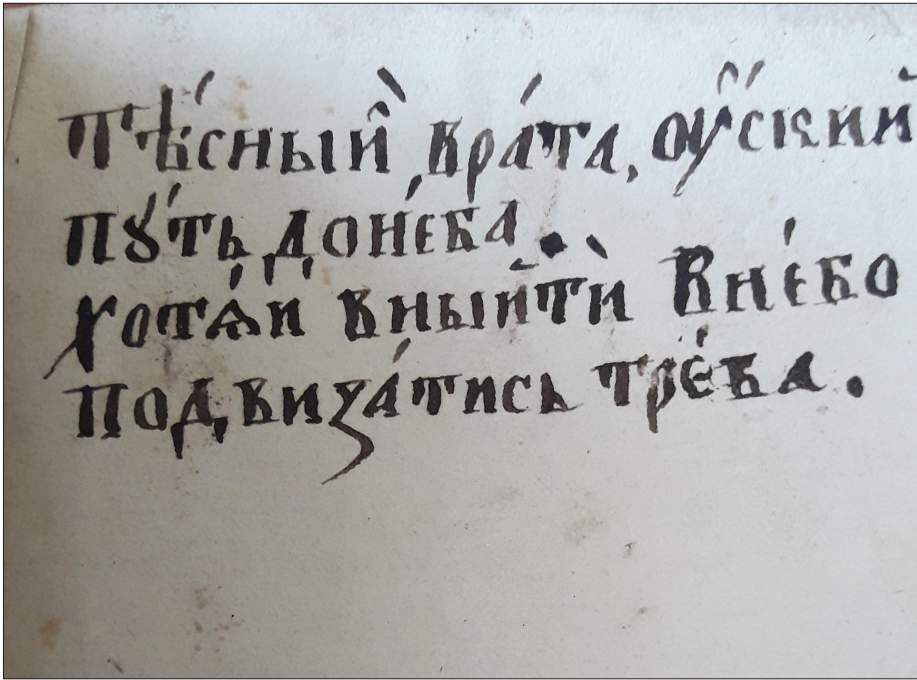
Про Нетратівку відомо, зокрема, з документів «Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку», датованих 1729/1730 роком: *До Чернускої сотні належить містечко Курґнка із приселком Непратовка* [20, с. 32].

Титул *асаул* «означав офіцерський чин у козацькому війську, помічник полковника у військових справах (їх було два). Вони складали списки козаків полку, керували їхньою стройовою й бойовою підготовкою, контролювали спорядження і забезпечення, наглядали за дотриманням порядку і дисципліни у полку, виконували поліційні функції, опікувалися полковою музикою, помічник отамана. У судових справах осавул виконував роль слідчого – проводив дізнання з приводу суперечок між січовиками, злочинів серед сімейних козаків, розглядав скарги на місці, стежив за виконанням судових вироків, переслідував злочинців збройно (тюрк. *yasaul*, *ясаул* “начальник”))» [21, с. 545].

Що ж до прізвища чи прізвиська Радков, то воно вважається похідним від імені Радко. Це ім’я можна віднайти в Реєстрах Війська Низового Запорозького 1756 року – *Радко Малий* [22, с. 48]. За цими ж документами можна знайти й точну вказівку на особу: *Рвачевський Радко, осавул Лубенського полку, батько запорожця Рвачевського Радка* [22, с. 439]. Дослідники реєстру вказали, що це прізвище у списках пропущене – Радко Рвачевський прибув на Січ у 50-х роках, належав до Коренівського куреня [22, с. 9, с. 21]. Отже, йдеться про двох людей – батька й сина; книгу, як впливає з повідомлення, привіз батько.

І останній рукописний текст великими рівними уставними літерами в кінці примірника на додатковому аркуші:

Тґсныи врата, оуский
Путь до неба.
Хотли вныйти в небо
Подвизатись треба.

Ил. 5

Це духовні вірші, записані з відбитими характерними ознаками української орфоєпії: вживання кендеми на позначення інтервокального [j] у слові *вныйти*, тобто *вны(й)ти*, типове керування з допомогою прийменника *до* з род. в. іменника, вживані в українській мові форми інфінітива *подви҃затисѣ* і прислівник *тре҃ба*.

Тут заримована алюзія на євангельську притчу про тісні ворота й вузький шлях, необхідний для спасіння; грішники ж бо ходять широкими дорогами й просторими воротами, які ведуть до загибелі. У Новому заповіті сучасною українською мовою в перекладі Івана Огієнка вона звучить так: «Увіходьте тісними ворітьми, бо просторі ворота й широка дорога, що веде до погибелі, і нею багато-хто ходять. Бо тісні ті ворота, і вузька та дорога, що веде до життя, і мало таких, що знаходять її!» [23].

У іншій книзі зміст передано так: «І проходив містами та селами Він і навчав, до Єрусалиму простуючи. І озвався до Нього один: Господи, хіба буде мало спасених? А Він відказав їм: Силкуйтеся ввійти тісними ворітьми, бо кажу вам, багато-хто будуть намагатися ввійти, та не зможуть!» [24].

Наукова новизна роботи: маргіналії на примірниках трактату Й. Арндта публікуються вперше. Їх прочитання доповнює відомості про вплив європейської ідеології просвітництва на культурне життя України XVIII століття, характер поширення літературної мови нового типу, що тоді зароджувалася в Російській імперії шляхом поєднання елементів церковнослов'янської мови української й московської редакцій. Реконструкція структури тогочасного освіченого суспільства може бути здійснена з урахуванням провідної настанови пієтистів, що пропагували своє вчення простою мовою, зрозумілою всім вірянам.

Висновки. Переклади Симона Тодорського стали відомі в підросійській Україні майже відразу після публікації 1735 року й попри заборону Синоду поширювались упродовж тривалого часу. Аналіз змісту крайніх записів засвідчує: книгу Й. Арндта читали освічені люди, належні до різних суспільних станів. І представники духовенства й козацької старшини, і не встановлені нами власники робили записи польською, церковнослов'янською мовою російської (північної) і, що надзвичайно важливо, української (південної) редакції з українськими інтерференцями. Це відображає багатомовну палітру тогочасного культурного дискурсу. Написи належать до різних типів: власницькі, релігійно-повчальні, поетичні тощо. Стверджувати, що це означало одновимірну позитивну рецепцію ідеології протестантизму в українському релігійному житті, за цими матеріалами навряд чи можна.

Список використаних джерел

1. Кагамлик С. Р. Українська православна ієрархія ранньомодерного часу: інтелектуальний та духовний виміри: дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2018. 727 с.
2. Нічик В. М., Хижняк З. І. Києво-Могилянська Академія та українсько-німецькі культурні зв'язки // Наукові записки НаУКМА. 2000. Том 18. Історичні науки. С. 12–24.
3. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. / редкол. А. Колодний (голова) та ін. Т. 5. Протестантизм в Україні / за ред. П. Яроцького. Київ : Світ знань, 2002. 424 с.
4. Челбаева Т. «Русские книги» из Галле в дискурсе формирования русского литературного языка нового типа: дис. ... канд. ф. наук. Halle, 2015. 515 с.

5. Менгель С., Зиберт О. О «простоте» языка «русских книг» Симеона Тодорского (Галле 1729–1735): переводческие стратегии и их анализ при использовании компьютерных технологий // Тезисы МСС18 URL: <https://www.slavistik.uni-halle.de/16.slavistenkongress/mks18themblockmengel/thesenmks18mengelsiebert/> (дата звернення 11.01.2021).
- 6 (1–3). Арндт И. Чтири книги ѿ истинномъ Христїанствѣ. Waisenhausdruckerei, Halle 1735. Buch. 1, 18, 418 S.; Buch. 2, 419–1004 S.; Buch. 3, 1005–1140 S.; Buch. 4. 1141–1400, 24 S. // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут книгознавства, Відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій, КПЛ, V7/94.
7. Mengel S. Переводы немецких духовных песен на русский язык в конце XVII – начале XVIII веков: их рецепция в культурно-языковой ситуации России и особенности языка // *Liturgické jazyky v duchovnej kultúre Slovanov* / под ред. Р. Žeňuch [и др.]. Bratislava, 2017. С. 194–204.
8. Менгель С. Проблематика идентификации текстов «простого» русского языка. Некоторые теоретические размышления // *Вестник ВолГУ. Серия 2. Языкознание*. 2017. Т. 16. № 4. С. 50–57.
9. Наєнко Г. М. Український складник мовотворчості Симона Тодорського // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки*. 2019. Вип. 50. С. 120–126.
10. Наєнко Г. М. Українські інтерфедеми в перекладах Симона Тодорського // *Ucrainica X. Současná Ukrajínistika. Problémy jazyka, literatury a kultury: Sborník vědeckých článků z mezinárodní konference «X Olomoucké sympozium ukrajínistů střední a východní Evropy»* (Olomouc, 9–10.09.2020). Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2020. S. 154–160.
11. Солонська Н. Атрибуційні помітки в «руських книгах» з Галле, що зберігаються в бібліотеках Києва, як свідчення їхнього поширення й рецепції // *Восьмые Римские Кирилло-Мефодиевские чтения: матер. конф., Рим–Флоренция, 5–10 февр. 2018 г. Москва, 2018*. С. 129–131.
12. Солонська Н. Атрибуційні помітки в «руських книгах» з Галле, що зберігаються в бібліотеках Києва, як свідчення їхнього поширення та рецепції // Тезисы МСС18 URL: https://www.slavistik.uni-halle.de/16.slavistenkongress/mks18themblockmengel/mks18solons_ka/ (дата звернення 11.01.2021).
13. Тимів І. Маргіналії в рукописних книгах і стародруках як джерело з історії татарських і турецьких набігів на українські землі в XVI–XVII ст. // *Бібліотечні фонди*. 3' 2012 (57). С. 33–36.

14. Фрис В. Покрайні записи XVI–XVIII ст. астрономічного характеру та астрономічні таблиці у кириличних кодексах та стародруках // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні : зб. наук. праць. Львів: Ін-т прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2014. С. 670–680.
15. Шамрай М. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2005. 331 с.
16. Арндт И. Чтири книги ѿ истинномъ Христіанствѣ. Waisenhausdruckerei, Halle 1735. Buch. 1, 18, 418 S.; Buch. 2, 419–1004 S.; Buch. 3, 1005–1140 S.; Buch. 4. 1141–1400, 24 S // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій, Соф. 495.
17. Панашенко В. В. Лубенський полк [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла–Ми / редкол.: В. А. Смолій (голова), [та ін.] / НАН України. Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Lubensky_polk. (дата звернення 11.01.2021).
18. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775 / гол. редкол.: П. С. Сохань (голова), [та ін.]; наук. ред. тому І. Л. Бутич; Держ. комітет архівів України. Центр. держ. іст. архів України; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Археогр. комісія. Том 3. Київ, 2003. 952 с. (Джерела з історії українського козацтва).
19. Акти Полтавського полкового суду 1668–1740 рр. Збірник актових документів. Книга перша / упоряд.: І. П. Чепіга, У. М. Штанденко; відп. ред. В. В. Німчук. Київ: Наук. думка, 2017. 520 с. (Пам'ятки української мови XVII–XVIII ст. Серія «Актові документи і грамоти»).
20. Український архів. Видає Археографічна комісія Всеукраїнської Академії Наук. Т. 4. Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку 1729–1730 рр. / ред. Катерина Лазаревська. Київ, 1931. 185 с.
21. Акти Полтавського полкового суду 1683–1750. Збірник актових документів. Книга друга / підгот. до вид. Л. А. Москаленко; відп. ред. Г. В. Воронич. Київ : КММ, 2017. 568 с. (Пам'ятки української мови XVII–XVIII ст. Серія «Актові документи і грамоти»).
22. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. Том 5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року / гол. ред. кол.: П. С. Сохань (голова), [та ін.]; упоряд. тому: Л. З. Гісцова (ст. упоряд.),

- [та ін.]; Держ. комітет архівів України. Центр. держ. іст. архів України; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Археогр. комісія. Київ, 2008. 527 с. (Джерела з історії українського козацтва).
23. Біблія. Новий заповіт. Переклад Івана Огієнка. Євангеліє від Луки, гл. 13, ст. 23–24. URL: <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/evangelie-ot-luki.html#g13> (дата звернення 11.01.2021).
24. Біблія. Новий заповіт. Переклад Івана Огієнка. Євангеліє від Матвія, гл. 7, ст. 13–14. URL: <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/evangelie-ot-matfeja.html#g7> (дата звернення 11.01.2021).

Halyna Naienko,

*Doctor of Philological Sciences (Dr. habil. in Philology), Associate Professor,
Professor of the Department of Ukrainian Language and Applied Linguistics
of the Institute of Philology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0003-0485-5068

e-mail: halynanaienko@gmail.com

“Russian books” from Halle at the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

The goal of the research is to analyze the marginalia and inset entries on copies of Johann Arndt’s treatise “Four Books on True Christianity” (Halle, 1735) in translation by Symon Todorsky. The regarded copies were taken from the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. It will provide information on the prevalence of pietists’ works and their reception in the 18th century Ukrainian discourse. **The methodology** of the research consists in application of paleographic and critical methods, the interpretation of the graphic and spelling characteristics of the records is based on the provisions of comparative-historical linguistics. **Scientific novelty.** The marginalia on copies of J. Arndt’s treatise are published for the first time. Their perusal complements data on the impact of the European ideology of education on cultural life of Ukraine of the 18th century, dissemination and understanding of a new type of literary language which was being formed in the Russian Empire by a combination of elements of the Ukrainian and Moscow variants of the Church Slavonic language and «a common plain language», reconstruction of the structure of

the then educated society. **Conclusions.** Translations by Symon Todorsky became known in Ukraine almost immediately after publication in 1735 and spread for a long time. An analysis of the marginalia shows that they were read by educated people belonging to different classes: spiritual, Cossack officers. They took notes in Polish, in north and south variants of the Church Slavonic language with Ukrainian interferences which confirms the multilingualism of the cultural discourse at the time. Records belonged to different types: proprietary, poetry, etc. Based on these materials, however, we can't claim that it meant the one-dimensional positive influence of Protestantism on religious life.

Key words: marginalia, history of the Ukrainian language of the 18th century, palaeography, pietism, Symon Todorsky's translations.

*Стаття підготовлена 12 січня 2021 року,
подана до друку 2 лютого 2021 року.*